
**ELS ASSENTAMENTS POBLACIONALS A L'EDAT DEL FERRO.
UNA APROXIMACIÓ A L'URBANISME DE LA
PROTOHISTÒRIA EUROPEA**

ANTONI MANYANÓS I PONS

1. INTRODUCCIÓ

Les primeres reflexions al voltant dels celtes les trobem en els escriptors greco-romans, ja que foren els celtes el primer poble en tenir un comerç a «gran escala» amb ells, primer amb els grecs,¹ durant la primera Edat del Ferro, i després amb Roma durant el «segon Ferro». No hem d'oblidar que a banda del contacte comercial entre els celtes i els greco-romans totes dues civilitzacions tingueren altres contactes no tan fructífers per a totes dues parts, els contactes bèl·lics. Cal tenir present la invasió del nord de la Península Itàlica per part de la tribu celta dels *insubres* i la formació d'un territori que ells anomenaren *Mediolanum* en el 400 b. p., que posteriorment coneixerem amb el nom de *Gàlia Cisalpina*, així com també la destrucció de Roma ca. l'any 390 b. p. per part d'entitats cèltiques, concretament la tribu dels *senons*, o la invasió de Grècia ca. 280 b. p. i la destrucció de l'oracle de Delfos.

Però què ens diuen les fonts clàssiques al voltant dels nostres avantpassats europeus? A banda d'informacions fragmentàries i anecdòtiques, que ens presenten als celtes com una «colla de bàrbars», que lloava déus terribles i cruels, enmig de boscos sagnants, als qui els seus sacerdots, els druides, oferien sacrificis humans per aplacar-los, i que es passaven el dia bevent cervesa, guerrejant i emborratxant-se de vi, informacions malintencionades, com a conseqüència del desconeixement i de la perversitat dels conqueridors. Les fonts ens aporten un altre tipus d'informació, que ens serveixen per a fer-nos una idea general i geogràfica del nostre poble d'estudi, així, per exemple, Èfor, al s. iv b. p., situa als celtes a l'oest, entre els quatre grans pobles bàrbars, mentre que els escites ocupaven el nord, els perses l'est i els libis el sud, sempre en la perifèria de la civilització grega. Heròdot els denomina *keltoi*, mentre que Aristòtil i Plutarc, *keltai*, d'on prové el terme llatí *celtae*, i el mot català *celta*. A partir del segle III b. p., les fonts ens parlen de *Gallatai*, d'on els romans prendran el terme *Galli*, i d'on provenen els topònims actuals de *Galatia* (Àsia Menor), *Galítsia* (Ucraïna) i *Galícia* (nord-oest de l'Estat espanyol).

Açò és el que ens diuen les fonts clàssiques, però què ens diu l'arqueologia al respecte? El focus original dels celtes, se situa tant per l'arqueologia com per la lingüística, en la zona compresa entre el sud-oest d'Alemanya, l'est de França i part de Suïssa. Aquest món centreeuropeu de finals de la primera Edat del Ferro va constituir la base ètnica i cultural d'on sortiren els celtes, primer poble conegut al nord dels Alps, que va sorgir de l'anonimat de la Prehistòria europea. Durant tot aquest període els celtes constituïran l'element cultural més influent en el desenvolupament i constitució de la història europea, estenent-se durant els successius períodes de Hallstatt i La Tène per àmplies regions d'Europa, situant-se, tal i com ens diu Heròdot, al voltant del naixement del riu Istro (Danubi) fins més enllà de les Columnes d'Hèrcules (l'estret de Gibraltar), [*Geografia*, II 33, 3 i IV 49, 3]. En el moment de llur màxima expansió eren l'element cultural més abundant de l'antiga Europa, ocupant els territoris que actualment formen França, Bèlgica, Àustria, Hongria, Suïssa, el nord d'Itàlia, gran part de l'Estat espanyol, Portugal, Escòcia, País de Gal·les, Anglaterra, Irlanda, l'illa de Man, gran part d'Alemanya i de les actuals Repúbliques de Txèquia i Eslovàquia, inclús penetraren en els territoris de l'actual Ucraïna, on deixaren llur empremta en la toponímia, la regió de Galítsia.

¹ La fundació de la colònia grega de Massàlia el 600 b. p. permet el contacte comercial entre les entitats cèltiques de l'interior d'Europa, i les civilitzacions de la Mediterrània. El Ròdan és el riu més gran que flueix des de l'interior d'Europa fins a la Mediterrània, el que el converteix en el corredor adequat per al comerç i el transport.

En resum, i per a concloure aquesta introducció, podem afirmar que si bé els europeus som fills culturals de Grècia i Roma, no és menys cert, però, que amb l'adveniment dels pobles de parla cèltica, Europa entra definitivament en la història, perquè com ens diu Peter S. Wells:

Las primeras comunidades que pueden clasificarse como villas y ciudades aparecieron en este período y en él se establecieron muchos de los modelos sociales, comerciales e industriales que caracterizarían la cultura europea hasta el Renacimiento y, en las regiones rurales, hasta la Revolución Industrial.²

2. OCUPACIÓ DEL TERRITORI EUROPEU EN L'EDAT DEL FERRO

2.1. Introducció

Abans de veure quina fou la distribució i l'ocupació del territori per part dels celtes, cal fer unes reflexions prèvies que afecten el tema de l'hàbitat, i que van més enllà dels límits cronològics de l'Edat del Ferro. Iniciarem la nostra anàlisi en el que hom anomena entitats *Protoceltes* que ocupaven l'hàbitat natural dels celtes durant el Bronze Final, ara bé, si seguim la tesi de la *Celticitat Acumulativa Mútua* proposada per Colin Renfrew,³ observarem que es tracta també d'entitats celtes en procés de cristallització. La tesi de Renfrew s'oposa a la ja clàssica tesi migracionista per a parlar de l'origen del nostre poble d'estudi. Renfrew, basant-se en allò que Hawkes anomenà *Celticitat Acumulativa*, ens diu que la indoeuropeïtzació del continent està lligada a un factor que va afectar i trastocar a Europa, la *Revolució Agrícola del Neolític*. Renfrew sosté que l'expansió de l'agricultura des de mitjan del VII mil·lenni b. p. va difondre la llengua indoeuropea primitiva, indiferenciada, ço és la llengua mare de les posteriors ramificacions. D'aquesta llengua mare, com bé se sap, es produiran posteriors evolucions independents, però, com passa actualment en les llengües en contacte, hi haurà manlleus d'altres llengües, produïts per contactes pacífics al llarg del temps, donant pas a la cristallització de dialectes, en àrees d'intercanvi comercial més intenses, cosa que explica l'aparició de diferents entitats cèltiques durant el I mil·lenni b. p. Aquesta *Celticitat Acumulativa Mútua*, com l'anomena Renfrew, no precisa d'un primer focus d'expansió, del qual hom ha volgut anomenar una «llar cèltica», ja que del model de l'indoeuropeu occidental parlat per les comunitats del Bronze Final dels *Camps d'Urnes*, els anomenats *Protoceltes*, sorgirien les llengües cèltiques. En resum, la teoria exposada ve a dir-nos que els celtes no vingueren de cap lloc, ja que estaven en terres de Centreeuropa des del període Neolític.

Amb l'exposició de la tesi de Renfrew es pretén que tothom prengui atenció a un concepte clau, necessari a l'hora de parlar d'un assentament sistematitzat, com és el procés de sedentarització que ocorre en terres europees a partir del Neolític, i que començarà a donar els fruits esperats, pel que fa al tema que podem anomenar com a *Urbanisme Prehistòric*, i que es coneix com a *Protourbanisme*, a partir del 1200 b. p. Durant el Bronze Final, un gran nombre d'assentaments europeus foren ocupats per un llarg període de temps, en lloc de fer-lo sols per un parell de generacions. Però per què es dóna aquest procés d'adhesió a un territori concret? La resposta la trobem en el desenvolupament de les tècniques agrícoles, sobretot aquelles que conserven la fertilitat del sòl,

² Wells, P. S., 1988, pàg. 7.

³ Renfrew, C., 1990, pàgs. 173-201.

com ara la rotació de cultius, el guaret i, especialment, la utilització de fertilitzants. Cal tenir en compte que durant aquest període, el 1000 b. p., les primeres ciutats anaren expandint-se pels diferents territoris europeus, segons les regions foren més o menys aptes per a la roturació, tal i com ens diu Wells.⁴ Fou tal la importància de l'agricultura al llarg d'aquest període, que la majoria dels assentaments pertanyien a comunitats agrícoles. Aquells que estaven ubicats al pla, estaven directament situats sobre els camps agrícoles, aquells que estaven situats en zones de marjal i en altura, tenien els seus camps una mica més apartats del «centre urbà».

Per a finalitzar amb aquesta petita aproximació hauríem de dir, fent una lectura de J. Collis,⁵ que l'aparició de *llocs centrals*, «la primera pregunta sobre una sociedad es qué prueba hay de cualquier tipo de centralización (concentraciones de riqueza, población, industria, comercio, actividad ritual, ceremonial y cultural, algo que se pueda denominar actividad centralizada)»,⁶ és una innovació del I mil·lenni b. p. Aquests llocs centrals, del Bronze Final, seran la base de la posterior aparició, amb el córrer dels segles, dels diferents centres administratius, de mercat, colònies i llocs de magatzematge d'aliments per al comerç a llarga distància. Salvant les distàncies podem parlar dels centres administratius com a «*ciutats preindustrials*», amb:

1. *Centre*: ocupat pels edificis administratius.
2. *Perifèria*: ocupada pels edificis d'allò que podríem anomenar *elits socials*: sacerdots, magistrats i governants.
3. *Rodalties*: ocupades pels diferents barris residencials, distribuïts segons ètnies, encara que més bé podríem parlar d'extractes socials que no d'ètnies.

Ara bé, respecte al concepte de «*lloc central*» hem de mantenir una certa distància, ja que: « [...] es peligroso, aunque útil para interpretar sociedades antiguas, y sólo debería usarse en situaciones en que las comunidades urbanas estuvieran completamente desarrolladas, puesto que puede conducir a falsas acepciones sobre el nivel de organización social alcanzado».⁷

2.2. El protourbanisme europeu de l'Edat del Ferro

Per a parlar del tema de l'urbanisme, o del protourbanisme, haurem de saber, en primer lloc, a què ens estem referint quan parlem d'urbanisme. Què és una ciutat i quan podem parlar d'ella?, eixa és la pregunta clau de l'urbanisme de temps protohistòrics. Gordon Childe⁸ en 1950, ens dóna una primera definició d'urbanisme, la qual no és aplicable a Europa, ja que es basa en la comparació entre centres mesoamericans i els del Pròxim Orient, diferenciant-los de comunitats més menudes. La definició de Childe, llavors, és sols aplicable a eixes comunitats, i no és extrapolable a tots els contextes. Malgrat açò la majoria d'arqueòlegs s'han basat molt en aquesta definició, que fixa deu requisits per a poder parlar de ciutat, a saber:

1. Gran extensió en superfície i gran densitat de població.
2. Presència d'especialistes: artesanía, transport, comerç, religió.

⁴ Wells, P. S., 1988, pàg 15.

⁵ Collis, J., 1989, pàg 28.

⁶ *Ibidem*, pàg. 25.

⁷ *Ibidem*, pàg 26.

⁸ Citat per Wells, 1988, pàg 12

3. Aparició de tributs.⁵
4. Monumentalitat en els edificis.
5. Elits dirigents pel que fa a l'àmbit religiós, militar i civil.
6. Presència d'algun sistema d'arxiu.
7. Ciències elaborades com la matemàtica o l'astronomia.
8. Presència d'un art amb estils sofisticats.
9. Comerç a llarga distància.
10. Grups organitzats d'artesans.

Segons aqueòlegs, antropòlegs i historiadors, les principals característiques que defineixen una ciutat són dues, la major població pel que fa a la comparació amb la resta d'assentaments, i el major nombre de productors de mercaderies respecte als productors d'aliments. Aquest segon factor el trobem íntimament lligat al desenvolupament de les tècniques agrícoles, que permeten un augment en la producció, possibilitant l'aparició d'un excedent vàlid per a comerciar, i el que és més important, l'aparició d'una divisió i una especialització en el treball. Collis ens dona una definició semblant a la de Childe, i ens diu que la característica principal que defineix un nucli urbà és la variabilitat, i és aquí on podem estendre un paral·lelisme amb la definició clàssica de Childe, encara que sols és això, un paregut. En efecte, Collis, entén per variabilitat la presència d'un ampli extracte social, així com també ens parla de la possibilitat de poder trobar artesans especialitzats, gremis, «...que se definen, especialmente, por la concentración de artesanías concretas en áreas específicas de la ciudad ...»⁹. Seguint de nou la proposta de Collis i centrant-nos novament en el concepte geogràfic de *lloc central*, esmentat en el punt 2.1, ens trobarem amb tres tipus de lloc central:

1. *Dendrític*: és l'explotació d'una àrea de captació mitjançant un sistema connectat per punts nodals, és a dir, punts que s'intersecten, on el punt més important és generalment un port, en connexió amb altres centres secundaris, que poden estar connectats amb altres punts terciaris. És el típic sistema colonial.

2. *Llocs centrals únics*: es tracta de centres administratius, que controlen l'àrea del voltant, facilitant el mercat i el comerç. Es tracta dels típics *Oppida cèltics*, i dels que parlarem més endavant.

3. *Sistemes de lloc central competitiu*: presenta centres subsidiaris, que donen facilitats de mercat més localitzades a la població agrícola. La relació amb els centres subsidiaris dependrà de dos factors:

3.1. *El Principi de Mercat*: els centres secundaris s'allunyaren el màxim dels principals, com si es tractara de tapar buits, desenvolupats, possiblement, a partir d'un sistema de tipus 2.

3.2. *El Principi de transport*: els centres secundaris apareixen al voltant de vies de comunicació que els connecten amb els centres principals, que es desenvolupen a partir d'un sistema de tipus 1.

El sistema de tipus 3 fou aplicat pels romans, i no està gens clara la seua aparició a Europa

⁹ Collis, J., 1989, pàg. 29.

abans de la conquesta d'Europa per part de les àguiles romanes.

Ens trobem encara amb una tercera aportació al tema de l'urbanisme, donada per Wells, qui ens parla de tres tipus principals d'assentaments en l'Europa prehistòrica, depenent del tamany i la complexitat:

1. *Granges*: es tracta d'assentaments agrícoles amb una sola casa.
2. *Aldees o Poblat*s: concentració de comunitats agrícoles, amb més d'una família, on la base econòmica fonamental és l'agricultura.
3. *Ciutats*: tenen més habitants que un poblat agrícola i les pobladors es dediquen, principalment, al comerç.

Nosaltres pensem, encara que sembla una mica pretensions, de fusionar totes dues teories, la de Collis i la de Wells, en una de sola. Les *granges* de les quals ens parla Wells, ben bé podien pertànyer al sistema *dendrític* de Collis, com abstridors del centre primari. Aquestes granges amb el pas del temps aniran evolucionant fins convertir-se en *poblats agrícoles*, els quals els podem interpretar com una fase intermitja cap a la formació de *ciutats*, i per tant com una aproximació a la creació dels *llocs centrals únics*, com una mena de trànsit cap a l'aparició d'Oppida, tal i com ens diu el propi Wells: «... después del 800 a. de C. y hasta la conquista romana, la inmensa mayoría de los europeos vivieron en menudos poblados, y la economía del continente, en su conjunto, reflejaba este modelo disperso de asentamiento. Durante el último siglo antes de Cristo, cuando las actividades artesanales y comerciales se desarrollaron intensivamente en los oppida ... el mismo tipo de actividad comercial y artesanal se practicaba en los pueblos más pequeños, aunque a una escala más reducida». ¹⁰ A més a més cal tenir en compte la tesi del desenvolupament de la tecnologia agrícola com a potencial creador del comerç i del desenvolupament de la divisió del treball, ja que cal tenir present, que no serà fins que les comunitats s'hagen procurat la base alimentícia suficient que no es produirà el desenrotllament de l'artesanat ni del comerç, i per tant no es produirà l'acumulació de riquesa prèvia per al creixement d'un poblat i la posterior transformació d'aquest en ciutat, ¹¹ conseqüència de la restructuració de les economies locals, ja que: «el nuevo énfasis en la producción de mercancías para el comercio condujo a ... industrias especializadas para producir mucho más de lo que requerían las necesidades locales, como en el temprano ejemplo de las minas de sal de Hallstatt y de la producción de hierro en los centros de Eslovenia», «... en la protohistoria europea algunas de las comunidades campesinas estaban motivadas para producir un excedente de comida y objetos para comercializarlos por una variedad de productos de lujo muy deseados. El comercio y las manufacturas especializadas dependían de la solidez de la base de subsistencia». ¹²

Per a finalitzar amb aquest intent de definir l'urbanisme en temps protohistòrics ens centrarem

¹⁰ Wells, P.S., 1988, pàg. 15

¹¹ Cal tenir present, però, que no en tots els poblats es produirà aquest procés d'evolució i trànsit cap a les ciutats, ja que aquests procés sols es produirà en aquells poblats que tinguen unes condicions estructurals més favorables per al desenvolupament de les tècniques agrícoles i del comerç. Així doncs, durant aquests procés de trànsit, datat al voltant del s. I b.p., molts poblats s'abandonaran i molts d'altres, aquells amb millors condicions d'adaptació al medi, creixeran i augmentaran el seu territori de captació.

¹² Wells, P.S., pàgs 102 i 24, respectivament.

¹³ Fatás, G., 1981, pàgs 195-234, citat per Ruiz-Gálvez, M., 1985-1986, pàgs. 71-106.

en l'aportació que a aquest tema fa Guillermo Fatás,¹³ referint-se a l'existència o no de ciutats en territori de la Celtibèria anteriors a la conquesta romana. Aquest ens diu que es tracta de les funcions que es desenvolupen en l'interior, i no de les dimensions del lloc d'hàbitat, que definirà aquest com a ciutat. D'aquesta manera cal deixar en mans de l'arqueologia una gran part del tema, ja que es fa precisa la identificació de tallers en l'interior dels jaciments.

Tan important com les diferents aportacions al tema de l'urbanisme en temps protohistòrics és conèixer la realitat social del moment d'estudi, en aquest cas l'Edat del Ferro europea. A mode d'introducció direm que ens trobem davant societats amb una base agrícola important. La societat de la protohistòria europea es troba dividida en pastors i agricultors, aquestes dues vessants són l'eix fonamental de la vida quotidiana d'aquests pobles, encara no serà estrany trobar-nos amb una sèrie de pobles que practiquen una economia mixta. Ara bé, no obstant això, ens trobem amb una sèrie de comunitats que res tenen a veure amb les anteriors, són grups de miners, metal·lúrgics de l'estany i el coure, en un primer moment, que donaran pas a la metal·lúrgia del ferro.

Quan es realitza un estudi sobre les societats prehistòriques, tothom pensa en uns arquetipus creats al llarg de la historiografia, tals com bandes, cabdillatges i estats, però encara que aquestes formes poden ser vàlides en alguns contextos, tendeixen a difuminar la percepció socio-política de l'Europa protohistòrica. La distinció entre *caps*, *cabdills* o *prínceps* que alguns estudis fan de l'Europa prehistòrica per a parlar de les restes trobades a les tombes més riques, implica certs paral·lelismes amb comunitats actuals, identificades per etnòlegs i historiadors. El més important és la distribució de la riquesa, les pautes de distribució, parlant en termes de relacions socials, que s'observen en els soterraments. Els aixovars funeraris inclosos en les tombes depenen de diferents factors, alguns, lògicament, religiosos,¹⁴ cosa que dificulta la comparació de la riquesa en el si de la necròpoli, en diferents moments d'ocupació d'aquesta. Ara bé, dintre de la necròpoli, les pautes de distribució de la riquesa entre els individus poden extraure's de les proves que ens aporten els enterraments. Aquestes diferències trobades en les tombes, com ens fa veure Wells, no es distingeixen en les estructures dels poblats, al menys amb les proves que es tenen actualment. Cap dels grans edificis trobats en aquestes estructures urbanes ha pogut identificar-se com a residència dels individus més rics, a més tal i com ens diu Collis: «en la Europa Central, por ejemplo, durante los siglos IV y III a. de C. se detectan pocas diferencias de riqueza o tamaño entre los diversos asentamientos o necrópolis ...».¹⁵ Ara bé, quan estudiem aquestes comunitats del Ferro, una cosa ens sobta per damunt de tot, la importància que tenen els metal·lúrgics en el si de la comunitat, tal i com ens mostra la tomba descoberta en 1954 a St. Georgen, a la Baixa Àustria, la qual ens presenta a un home, d'uns cinquanta anys, amb el següent aixovar: unes estenalles, un martell, una llima, unes cisalles i una fíbula, tots ells de ferro.

Una cosa és important quan ens aproximem a l'estudi de l'organització social en terres europees durant l'Edat del Ferro, i amb açò enllacem amb el creixement dels poblats i l'aparició de les primeres ciutats, i és considerar que en els nivells socials de cabdills, règuls o caps militars, es pot

¹⁴ L'aspecte religiós és sempre un factor important a l'hora d'aproximar-nos a l'estudi de qualsevol aspecte de les pobles de parla cèltica, ja que aquest factor és important per a comprendre certes manifestacions de la vida quotidiana dels celtes. Cal tenir present que la dualitat entre la vida i la mort és un aspecte desconegut per als celtes, aquesta ve introduïda pel cristianisme, ja que tal i com ens diu Lucano a la *Farsalia*, I, 450-458, per als celtes la mort no és res més que el principi d'una llarga existència. De fet aquesta concepció no es dona sols en els pobles de parla cèltica, sinó que és present en totes aquelles societats que tenen una concepció circular del temps, és a dir per cicles, i no lineal.

¹⁵ Collis, J., 1989, pàg 25.

distingir un tipus de jerarquització social, amb un augment relatiu de la riquesa material, que su amb si mateixa una concentració de la població en un mateix lloc, passant així d'un nivell de relació social com és el tribal, a un de més complex, servint de pont d'unió entre el nivell tribal i l'estatal. L'agricultura deixarà de ser la principal font de l'economia, i s'especialitzarà en diferents productes, adquirint la resta mitjançant el comerç. Es produirà llavors una extensió en l'ocupació del territori de captació. Com és lògic pensar, aquests noves societats sortiran allí on la topografia i l'entorn siguen més fructífers.

Quines seran les situacions topogràfiques que permetran l'assentament durant aquest període? En el transcórrer de l'Edat del Ferro ens trobarem amb tres situacions topogràfiques diferents, que ens determinaran l'assentament del període:

1. *Assentaments en planúries*: són el mes nombrosos, sovint els trobem en terrenys fèrtils i de fàcil roturació. Estan situats prop dels cursos d'aigua corrent i les terres de conreu.
2. *Assentaments en les voreres de llacs*: es donen, particularment, a Suïssa i al sudoest d'Alemanya, dintre del territori nuclear dels celtes. La base econòmica principal d'aquests assentaments és l'agricultura.
3. *Assentaments en altura*: són comuns en el Bronze Final i presenten fortificacions fetes amb terra, fang i pedra. Presenten una clara entitat defensiva.

Els assentaments en altura presenten defenses naturals, mentre que aquells situats al pla i en terrenys de marjalera presenten muralles. Tots els jaciments excavats en els tres tipus de localitzacions presenten característiques iguals, pel que fa a l'estructura interna, el tamany i l'activitat econòmica. Una cosa és important, cap d'ells ens dona proves concretes per a poder parlar d'una especialització econòmica associada a la topografia. Durant l'Edat del Ferro ens trobarem amb dues tècniques constructives bàsiques:

1. Consisteix en la utilització de sis pals verticals, enclavats en forats fets al sòl per a sostenir les parets i el sostre.
2. Consisteix en la utilització de troncs horitzontals per a formar fonaments, i sobre aquets se'n recolzen d'altres, també horitzontals, però en sentit transversal, formant parets.

De les restes dels fonaments d'aquests edificis, podem fer-nos una idea del tamany d'aquests, durant la Primera Edat del Ferro. Aquests oscil·len des d'estructures molt petites, possiblement dedicades a estables i pessebres, de sols uns pocs metres quadrats, fins a cabanes d'uns 20 o 30 m² d'una sola cambra, o grans edificis de 100 m², o d'altres de 200 m². Les estructures més grans, de 100 i 200 m², comprenen tant l'habitaclle com l'estable dels animals. Generalment el tamany usual de les estructures oscil·lava entre 30 i 60 m². A Bretanya,¹⁶ en lloc de trobar-nos amb una estructura rectangular, les cases tenen una planta rodona, encara que aproximadament són del mateix tamany. La Segona del Ferro ens presenta les cases centreeuropees de planta rectangular, d'uns 150 m² de superfície interna, amb pals de suport vertical al llarg de les parets. A les regions junt al mar del Nord, a finals del Bronze, s'utilitza un tipus de construcció molt particular, es basa en una llarga

¹⁶ No confondre amb Breizh, ja aquesta durant l'Edat del Ferro du el nom d'Armòrica, mentre que el terme Bretenya fa referència a l'actual Gran Bretanya. El topònim actual d'aquest país prové del trànsit poblacional entre les illes Britàniques i l'Armòrica al s. v, fruit de l'ocupació saxona de les illes Britàniques.

estructura rectangular dividida en àrees més petites d'habitació per a persones, i altra de més gran, convertida en estable per albergar fins a trenta caps de bestiar. La part de construcció destinada a l'habitable humà tenia el mateix tamany que a la resta d'Europa. A Bretanya ens trobem, novament, amb estructures d'igual tamany i igual construcció que a la resta d'Europa Central, però de planta rodona. Són els anomenats *Hillsforts*.

3. EL PAPER DEL COMERÇ EN EL CREIXEMENT DE LES CIUTATS DURANT LA PROTOHISTÒRIA EUROPEA

Començarem citant la definició que de comerciant dóna P. S. Wells en el seu llibre: «[...] defino al comerciante [...] como una persona que se aventura a sacar beneficios, ya sea de los intercambios comerciales, de las incursiones de saqueo de otras comunidades, o algunas veces de ambas. Durante el último milenio de la Prehistoria europea y en la Alta Edad Media, la invasión de otras comunidades por el botín [...] era una actividad normal y una de las principales fuentes de riqueza para la nobleza [...] Este tipo de actividad negociante era un importante complemento de formas menos violentas de circulación de mercancías que conocemos con el nombre de comercio».¹⁷ En resum, el que ve a dir-nos Wells és que durant molt de temps l'única forma d'acumular riquesa i poder era mitjançant la guerra, estem davant de societats guerreres, tal com podem observar llegint l'obra d'Homer *La Ilíada*. Durant la protohistòria europea trobem dos tipus de comerç:

1. Especialitzat en articles de luxe.
2. Especialitzat, o més ben dit, dedicat a la producció d'articles d'ús més corrent, encara que també de valor.

3.1. Els centres comercials de la Primera Edat del Ferro

El canvi més important de la Primera Edat del Ferro fou el desenvolupament de les primeres ciutats europees. Sortiren gràcies al desenrotllament de les indústries extractives a gran escala, i del desenrotllament dels sistemes comercials per a transportar els productes elaborats, així el creixement de les primeres ciutats de la Primera Edat del Ferro, com Hallstatt, en l'actual Suïssa, o Sticna, en l'actual Eslovènia, s'entendrà millor en relació a l'augment del comerç, degut als canvis econòmics, i més específicament als comercials. Totes les primeres ciutats comercials de l'Europa Septentrional sortiren, aproximadament, en la mateixa època, i en circumstàncies semblants, encara que els productes d'intercanvi comercial eren diferents. Tot aquest canvi no es pot entendre sense tenir present les condicions del canvi econòmic que tingueren lloc durant el Bronze Final, és a dir, la sistematització del comerç a llarga distància. Una cosa ens sorprén respecte als assentaments del Bronze Final, és l'aparició, durant algun moment del Hallstatt C, d'un nou patró d'assentament, relacionat amb el comerç de matèries primeres. Es tracta del poblat fortificat d'altura, amb túmuls agrupats al seu voltant. Pareix que els túmuls siguen conseqüència de necròpolis organitzades per linatges, o algun altre tipus d'agrupament social, pareix que els poblats en altura eren, al mateix temps, centres de producció. Hi ha diferents tesis sobre el sentit d'aquestes fortificacions, Collis, Piggot i Filip creuen que és la defensa, mentre Crumley i Nash, consideren que es tracta del factor social, és a dir, l'aparició d'una nova classe social, fruit del comerç amb la Mediterrània. Ara bé,

¹⁷ Wells, P. S., 1988, pàg 27.

probablement hem d'entendre l'aparició de centres fortificats en altura com el fruit de l'aparició de riquesa en formes de bronze, or i altres objectes, que produeix un augment de la violència i els intents de defensar-se'n. Una dada que corrobora aquest intent de protegir la riquesa és que en un primer cop es generalitza l'ús de la clau a tota Europa. Wells també ens dona la seva opinió sobre el sorgiment dels centres comercials, i ens diu que l'aparició d'aquestes primeres vil·les i ciutats no és fruit de la tradicional jerarquia socio-política, sinó d'individus emprenedors, que van veure una oportunitat en les empreses comercials en expansió, és a dir que les ciutats de l'Europa atemperada arribaren a existir com a centres per a la producció de matèries primeres que s'havien d'intercanviar per les importacions. Els grans centres comercials que es desenvolupen al s. VI b. p. en l'Europa Occidental, no eren més que coordinadors de mercaderies encaminades al comerç amb els grecs.¹⁸ Aquest comerç va significar un important cop en el desenvolupament cultural de l'Europa temperada durant un temps, encara que el desenrotllament de la societat fou mínim. Hem de tenir present que el cas de Hallstatt i Sticna no són ciutats prototípiques, la majoria de les comunitats es mantingueren com a comunitats agràries, encara que es van veure afectades pels canvis produïts pel comerç, ja que a l'augmentar la disponibilitat de productes de luxe, es féu necessari d'augmentar la producció per a poder adquirir-los. Així doncs, sols unes poques comunitats d'Europa centreoccidental relacionades de forma activa amb el comerç amb els grecs, es transformaren en centres importants de producció i comerç. Una cosa ens sobta en les necròpolis d'aquests centres comercials, i és l'existència de tombes més riques que el terme mig, cosa que fa pensar en què algunes persones es quedaven amb els beneficis materials de l'augment de producció i comerç. Observem que els més rics es diferencien de la resta en tres aspectes bàsics:

1. *La Ubicació*: se situaven al centre i la resta es dipositaven concèntricament al seu voltant, a un nivell superior, el que demostra la superioritat d'aquest sobre la resta.
2. *L'aixovar funerari*: tenen més objectes i més variats que la resta de les tombes de les restants parts d'Europa.
3. *L'aixovar funerari*: presenta categories d'objectes que no es troben mai en soterraments més senzills, tals com: collars, braçalets d'or, carros de quatre rodes, vaixelles de bronze, tant locals com exòtiques, i dagues decorades.

En paraules de P. S. Wells podem dir que: «El impacto cultural de este cambio de orientación económica es muy evidente en la afirmación de las ciudades comerciales. A medida que el comercio se intensificaba en la Europa centrooccidental, cambiaba el carácter de los asentamientos. Antes del 600 b. p., el paisaje estaba salpicado de pequeñas comunidades agrícolas, todas ellas muy similares en cuanto a su actividad económica. Al desarrollarse el comercio entre el 600 y el 480 b. p., unos pocos grandes centros comerciales e industriales del Heuneburg pasaron a dominar el panorama, produciendo para las comunidades más pequeñas algunas mercancías [...] que estas comunidades más pequeñas previamente realizaban por sí mismas[...]»¹⁹.

Un exemple clar d'aquests centres comercials és el Heuneburg, l'únic que s'ha investigat en extensió. Se situa sobre un esperó en l'extrem est dels Schawäbische Alb, en la vorera oest de l'alt Danuvi, al sud del Württemberg. Té una superfície triangular de 250 per 150 metres, i la superfície

¹⁸ Veure la nota 1 al respecte de la fundació de la colònia grega de Massàlia.

¹⁹ Wells, P. S., 1988, pàg. 102.

de la zona és d'unues 3,2 hectàrees. Sols s'ha excavat una part del terç sud del jaciment, des de 1950 en que els arqueòlegs iniciaren les tasques d'estudi. Ha proporcionat restes de pals de construcció, i les estructures de madera tenen un tamany aproximat de 25,90 metres quadrats, densament agrupades en una organització no molt diferent a la de les ciutats medievals. S'han trobat restes de llars, forns i estructures de quatre pals, que tal vegada foren una xemeneia. El turó fortificat ja havia sigut ocupat durant el Bronze Final, però va ser abandonat durant el Hallstatt C. En el s. VI i inicis del V b. p., va ser reconstruït en diferents ocasions, generalment amb una muralla a caixa, un mur amb dues cares de madera, amb el seu interior dividit en cambres, també per mig de maderes, i farcides aquestes, les cambres, de pedra i terra. Però en una de les fases d'ocupació, la fase III, es va utilitzar una construcció diferent, consistent en adobs i sobre uns fonaments de madera de pedra calcària. La muralla tenia bastions, torres que sortien del mur de forma quadrada, i permetien un foc creuat contra els atacs de la muralla. Són totes aquestes característiques mediterrànies, fruit de l'intens fluxe comercial entre totes dues zones. Va associat a soterraments excepcionalment rics.

Al decaure el comerç amb la Mediterrània, es produeix també la decadència dels grans centres comercials de la Primera Edat del Ferro, i de nou es torna a les comunitats agrícoles, en forma de petites aldees i de granges. Amb el fracàs, o més ben dit, amb la decadència dels centres comercials, les energies dels productors, dels *homes de negocis*, es desvien cap al pillatge, cap a l'obtenció de botí i a la colonització de noves terres, més que en reorganitzar els sistemes de producció per al comerç. Després de la demanda grega dels productes centreeuropeus mimvarà ca. 480 b. p., aquestes ciutats disminuiran de tamany i seran abandonades.

3.2. Els *oppida* de la Segona Edat del Ferro

Després d'entrar en un procés de decadència i en una etapa de retrocés, conseqüència de la fallida dels grans centres comercials, s'inicia un nou període en l'Edat del Ferro, conegut com La Tène, caracteritzat per l'estil artístic del mateix nom que presenta una important estilització de les formes. És el que en celtisme es coneix com el període dels *celtes clàssics*.

Si en la formació dels grans centres comercials de la Primera Edat del Ferro jugà un paper important el comerç amb els grecs, ara durant la Segona Edat del Ferro entra en joc la Península Itàlica, primer amb els etruscs, i posteriorment amb Roma. Una cosa és important, en quan a l'organització social, i és la distribució de la riquesa, que contrasta amb la que trobem en els centres comercials del període hallstàtic; Wells ens diu al respecte: «Las pautas de distribución de la riqueza en las tumbas durante este período (400-200 b. p.) fueron aparecidas en la mayor parte de la necrópolis durante la primera Edad del Hierro [...] la mayoría de las tumbas contenían pocos objetos y sólo unas pocas contenían muchos, la pauta característica para la mayoría en la protohistoria europea. Al contrario de las tumbas muy ricas de los centros²⁰ comerciales de la primera Edad del Hierro, como Hallstatt, Sticna y Heuneburg, las tumbas más ricas de la segunda Edad del Hierro contenían sólo unas docenas de objetos y rara vez contenían objetos exclusivos». ²⁰ Ens trobem amb una tendència d'homogeneïtzació en la distribució de la riquesa en les tombes, en comparació amb les dels segles VI i V b. p., coincidint amb la nova pràctica d'un senzill ritual funerari de les inhumacions, en lloc dels assentaments en túmuls.

En els dos segles anteriors al canvi d'era es desenvoluparen les grans comunitats de l'Europa pre-romana, amb poblacions de diferents mils de persones. Aquestes comunitats es formaren

²⁰ *Ibidem*, pàg. 124.

bàsicament per la mateixa raó que les ciutats comercials del s. VI b. p., per augmentar la producció per al comerç, amb la finalitat de poder importar les mercaderies de luxe. El comerç a gran escala amb els mercaders romans i la producció per aquest comerç sols podia dur-se a terme mitjançant una organització centralitzada on els productes es juntaven en un únic lloc per a llur transformació i transport. Un altre factor d'emergència dels oppida com a centres importants de població pot haver sigut l'augment del comerç d'esclaus amb Roma. Cèsar ens diu que les tribus celtes de la Gàl·lia estaven en guerra constant entre elles, aleshores, quan els Celtes se n'adonaren que els éssers humans podien ser moneda de canvi, i per a evitar les incursions dels pobles veïns, molta gent degué deixar les seues granges i aldees i instal·lar-se en els oppida. Una victòria comercial podia estendre els límits territorials, però al mateix temps proporcionava tributs, botí i esclaus. Els *arverns*, tal vegada pel seu poder militar, foren de les últimes tribus celtes en fundar un *oppidum*, ja que Gergovia no es fundà fins la conquesta romana o tal vegada després. L'urbanisme no va ser un símbol necessari de civilització i poder, més bé el fou de debilitat.

Però què caracteritza als oppida formalment, quina fou la seua estructura? La majoria dels oppida se situaven junt als dipòsits de mineral de ferro i en els casos que no era així, l'importaven en forma de lingots. Els oppida són assentaments que s'han implantat conscientment, s'han establert com a resposta a una política deliberada i no són el resultat d'un procés natural de creixement com a Grècia i Toscana. Cèsar utilitza el terme *oppidum* per a referir-se als principals centres de la Gàl·lia entre els anys 58-50 b. p., generalitzant-se a tots els grans centres fortificats de la Segona Edat del Ferro. Tenen característiques semblants, i es distribueixen des del centre de França cap a l'Oest, fins la planúria hongaresa a l'est, i des del riu Lahn pel nord als Alps pel sud. Tots els poblats que reben aquesta denominació estaven envoltats de muralles fetes de pedra, terra i maderes. La majoria se situen en cims de turons i alguns s'aprofiten d'estructures defensives naturals. Els primers intents poblacionals apareixen a mitjans del s. II b. p. El perquè surten els oppida respon a uns estímuls comuns, a unes oportunitats semblants, ara bé la diversitat d'aquests i les diferències cronològiques en quan a establiment i zenit comercial, ens fa parlar d'una manca d'organització política a nivell interregional. Les fonts, tant escrites com arqueològiques ens demostren que els oppida eren totalment independents els uns dels altres. Els oppida van créixer de tamany perquè la seua riquesa, fruit de les manufactures i el comerç, atreia a gent de les zones del voltant. A canvi de produir grans quantitats d'objectes per al comerç, rebien part de les importacions i dels productes manufacturats en els oppida. Amb la fundació dels oppida gran part de la producció va quedar centralitzada, tenint un auge quantitatiu, encara que es poden detectar innovacions tecnològiques.

Tant els plànols de Manching com d'altres poblats excavats ens aporten restes d'edificis densament apretats, especialment els forats dels pals, trinxeres de cimentació i sitges. Les estructures foren construïdes de forma rectangular i tant els edificis com els carrers corren paral·lels a eixos majors. Açò ens demostra l'organització urbanística dels assentaments, seguint un plànol específic. La separació d'estructures, mitjançant valles, ens informa de la subdivisió dels oppida en unitats específiques. Els oppida ens aporten una gran varietat de construccions, en quant a formes i tamany, suggerint una complexitat econòmica i social. Sovint responen a planificacions regulars, però generalment ens trobem amb un traçat irregular, amb cases menudes establertes en terrasses construïdes en les faldes d'un turó. En un principi pareixen similars a les ciutats clàssiques, amb tallers agrupats al llarg dels carrers importants, i les cases de les classes elevades en els límits més apartats. Els *tallers* són petites construccions rectangulars, generalment d'un tamany no superior a 4 x 6 m, usats, al mateix temps, com a lloc de treballs i de vivenda. Ens trobem també edificis grans,

alguns de més de 30 metres de longitud, considerats com edificis d'ús comunal, però és difícil conèixer les funcions de les construccions perquè manquen, generalment, dipòsits estratificats i poden barretjar-se en l'estrat superior diferents fases d'activitat. Les vivendes de les classes superiors són edificis grans de madera, amb una estacada de madera que configura un pati al seu voltant. Aquestes cases amb pati estan relacionades amb activitats industrials: treball del bronze, del ferro, producció de moneda, encara que algunes activitats industrials estaven sota el control directe de la classe alta. És difícil parlar del nombre d'habitants d'un *oppidum*, degut a la manca de bones necròpolis associades, i també perquè no han sigut excavats en extensió. A aquest fet hem d'unir el canvi en el ritual funerari produït a finals del s. III b. p., desapareixent les inhumacions dels cadàvers amb aixovars. Però basant-se en el tamany de les zones amurallades, la densitat de les restes de construccions i en la quantitat de materials recuperats, s'han realitzat càlculs especulatiu de la població, que es calcula entre 1000 i 2000 habitants. No tots els habitants dels oppida es dedicaven a les tasques industrials, encara que molts agricultors podien ser artesans a temps parcial, així com també mercaders. Els agricultors vivien als oppida, ja que els resultava més senzill aconseguir béns materials.

En resum, tal i com hem dit abans, l'aparició dels oppida respon a unes necessitats i a unes oportunitats semblants, com és el centralitzar la producció per al comerç amb Roma, i com a protecció davant de les incursions de tribus veïnes en busca de botí, tant material com humà.

Com a conclusió d'aquesta petita aproximació a les pautes poblacionals de l'Europa de l'Edat del Ferro, i sobretot de l'urbanisme d'aquest període, cal que tinguem present, dues coses, que no hi ha prou amb la sola consulta de les fonts escrites que fan referència a aquest període, les fonts greco-llatines, ni amb l'atorgament d'un determinat règim jurídic per part de Roma, per a poder parlar de ciutat i que l'arqueologia, i sobretot en el camp de l'urbanisme, l'excavació extensiva dels jaciments té molt a dir, ja que aquesta ens proporciona una informació rigurosa del tipus urbanístic: sistema defensiu, organització interna de l'hàbitat, que pot venir acompanyada d'un estudi del microespai, tamany dels edificis, distribució interna de la superfície habitada, que ens pot proporcionar aspectes per a fer l'estudi econòmic de la zona.

4. BIBLIOGRAFIA

- COLLIS, John (1989): *La edad del hierro en Europa*, Barcelona, Labor.
- HUBERT, Henri (1988): «La civilización de los Celtas», capítols IV i V, «El marco de la vida social» i «Las actividades sociales» dins *Los Celtas y la Civilización Céltica*, Madrid, Akal Universitaria, 473-477.
- MARKALE, Jean (1992): *Los Celtas y la Civilización Céltica. Mito e Historia*, Madrid, Taurus, Humanidades.
- NORTON-TAYLOR, D. (1980): *Los Celtas*, Barcelona, Salvat Editores.
- RUIZ GÁLVEZ, Marisa (1986-1987): «El mundo celtibérico visto bajo la óptica de la “Arqueología Social”. Una propuesta para el estudio de los pueblos del Oriente de la Meseta durante la Edad del Hierro», *Kalathos*, Revista del Seminario de Arqueología y Etnología turolense, Terol, núms. 5-6, 71-106.
- RUIZ ZAPATERO, Gonzalo (1991): «¿Quiénes eran los Celtas?» dins *Los Celtas en la Península Ibérica.*, Madrid, Zugarto, 6-11.
- VILLAR, Francisco (1991): *Los Indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e historia*, Madrid, Gredos manuales.
- WELLS, Peter S. (1988): *Granjas, aldeas y ciudades. Comercio y orígenes del urbanismo en la protohistoria europea*, Barcelona, Labor.